

Marek Kalinowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

mka@law.uni.torun.pl

Spełnienie świadczenia odpowiadającego zasadom współżycia społecznego a zobowiązanie naturalne. Kilka refleksji z perspektywy historycznoprawnej

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2016.016>

Przepis art. 411 pkt 2 k.c. stanowi, że nie można żądać zwrotu świadczenia, jeżeli spełnienie świadczenia czyni zadość zasadom współżycia społecznego. W literaturze można spotkać pogląd, że wyłączenie zwrotu świadczenia, o którym mowa w tym przepisie, pozwala uznać, iż reguluje on zobowiązanie niezupełne¹. Jednakże pogląd ten jest negowany przez wielu autorów, którzy wskazują, że w wypadku unormowanym w tym przepisie nie istnieje po stronie świadczącego prawny obowiązek spełnienia świadczenia, a więc nie istnieje pomiędzy nim i uzyskującym to świadczenie żaden stosunek prawny. Z tej przyczyny nie można zaakceptować poglądu, że zobowiązanie, w którym spełnienie świadczenia czyni zadość zasadom współżycia społecznego, jest zobowiązaniem naturalnym².

¹ Por. J. Pietrzykowski, w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. Z. Resich, I. Ignatowicz, J. Pietrzykowski, I. Bielski, t. 2, Warszawa 1972, s. 975; W. Serda, *Nienależne świadczenie*, Warszawa 1988, s. 171–172.

² Por.: S. Grzybowski, *Wierzytelność i dług oraz uprawnienia i obowiązki*, w: *System prawa cywilnego*, red. Z. Radwański, t. 3, cz. 1, Ossolineum 1981, s. 65–66; E. Łętowska, *Bezpodstawne wzbogacenie*, Warszawa 2000, s. 88.

Nie wchodząc w polemikę z którymkolwiek z przywołanych poglądów, należy jednak wskazać, że korzeni unormowania prawnego zawartego w art. 411 pkt 2 k.c. można poszukiwać właśnie w spotykanych w historii konstrukcjach zobowiązania naturalnego, w tym w prawie rzymskim. Dało to zapewne asumpt Kazimierzowi Kolańczykowi do wyrażenia poglądu, że zobowiązania naturalne przetrwały do naszych czasów, jako zaś przykład regulacji, w której została unormowana konstrukcja takiego zobowiązania, wskazał on m.in. właśnie art. 411 pkt 2 k.c.³

W klasycznym prawie rzymskim pojęcie zobowiązań naturalnych obejmowało jedynie wąski krąg instytucji prawnych. Przede wszystkim zalicza się do nich zobowiązanie zaciągnięte przez niewolnika. Obok nich pojawiają się również zobowiązania naturalne zaciągane przez osoby *alieni iuris*, takie jak *filius familias*.

Rozwój instytucji zobowiązań naturalnych uległ znacznemu przyspieszeniu w III w. n.e. i trwał do okresu późnego cesarstwa. W tym okresie ukształtował się szereg tego typu zobowiązań. Jak wskazuje Wacław Osuchowski, zobowiązania naturalne znane klasycznemu prawu rzymskiemu, można ująć w dwie grupy⁴. Pierwszą z nich tworzą te zobowiązania, które powstawały jako zobowiązania naturalne, drugą zaś – zobowiązania, które dopiero po powstaniu stały się zobowiązaniami naturalnymi. Do pierwszej z nich przywołany autor zalicza zobowiązania zaciągane przez niewolników, zobowiązania pomiędzy głową rodziny i synem podlegającym władzy rodzicielskiej, zobowiązania niedojrzałego zaciągnięte wobec osób trzecich bez upoważnienia opiekuna, o ile niedojrzały wzbogacił się z tytułu tego zobowiązania, a także zobowiązania zaciągane z tytułu pożyczki pieniężnej przez syna pozostającego pod władzą rodzicielską, na podstawie *Senatus Consultum Macedonianum*. Natomiast drugą z nich tworzą zobowiązania, które wprawdzie powstały jako zobowiązania cywilne, a które stały się naturalnymi wskutek podpadnięcia zobowiązanego w *capitis deminutio*⁵.

³ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1976, s. 339.

⁴ W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 309.

⁵ Ibidem, s. 309–310.

W źródłach prawa można jednak znaleźć kolejne przykłady zobowiązań, które były określane mianem naturalnych. Po pierwsze, były to inne zobowiązania zaciągnięte przez osoby nieposiadające zdolności do czynności prawnych lub ograniczone w tej zdolności, takie jak zobowiązania zaciągnięte przez osobę chorą umysłowo (*furiosus*), czy też przez marnotrawcę (*prodigus*), którzy działali bez przyzwolenia kuratora⁶. Po drugie, mianem tym były określane zobowiązania zaciągane pomiędzy osobami przynależnymi do tej samej rodziny, pozostającymi pod tą samą władzą ojcowską (D. 12.6.38). Po trzecie, także *pactum nudum*, które zasadniczo nie powodowało powstania *actio* po stronie wierzyciela, mogło prowadzić do powstania zobowiązania naturalnego, czego przykładem może być *pactum* dotyczące odsetek, towarzyszące umowie pożyczki⁷. Po czwarte, listę tę należałoby uzupełnić o zobowiązanie moralne wyposażenia córki przez matkę (D. 12.6.32.3) oraz dostarczenia rodzicom alimentów, w sytuacji gdy zobowiązanie takie nie wynikało z *ius civile*⁸.

W konsekwencji można stwierdzić, że w prawie rzymskim mianem zobowiązań naturalnych określano trzy grupy zobowiązań, tzn. wspomniane już zobowiązania naturalne, które powstały jako takie, zobowiązania, które stawały się naturalne wskutek popadnięcia zobowiązanego w *capitis deminutio*, oraz zobowiązania moralne – *pietatis causa* – uznawane za ważną przyczynę świadczeń niepodlegających zwrotowi⁹.

Jak wskazuje się w literaturze, ta ostatnia kategoria zobowiązań naturalnych stanowi rezultat kompilacji justyniańskiej, polegającej na próbie ujęcia w jedną kategorię różnych sytuacji, w oparciu o choćby jedną wspólną cechę¹⁰. W klasycznym prawie rzymskim pojęcie *obligatio naturalis* było przeciwstawiane *obligatio civilis*, *obligari naturaliter* zaś był przeciwstawiany *obligari civiliter*. Jednocześnie *ius naturale* byłoby synonimem *ius gentium* i byłby przeciwstawiany

⁶ D. Deroussin, *Histoire du droit des obligations*, Paris 2012, s. 64.

⁷ K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1976, s. 339; D. Deroussin, op. cit., s. 64.

⁸ D. Deroussin, op. cit., s. 64.

⁹ M. Rotondi, *Quelques considérations sur le concept d'obligation naturelle et sur son évolution*, "Revue trimestrielle de droit civil" 1979, no. 1, s. 2.

¹⁰ Ibidem, s. 3.

*ius civile*¹¹. Stąd też, jak wskazuje się w literaturze, w tekstach z tego okresu pojęciem zobowiązań naturalnych lub *ius gentium* określano zobowiązania, które nie mogły być zawiązane w oparciu o *ius civile*, choć mogły być zawiązane właśnie na podstawie *ius gentium*. Jednakże wywoływały one określone skutki prawne, takie jak możliwość zabezpieczenia ich zastawem lub poręczeniem, dokonania ich nowacji czy też możliwość zatrzymania świadczenia w wypadku, gdy zostały one wykonane dobrowolnie (*soluti retentio*)¹².

Tego rodzaju instytucjami nie były jednak zobowiązania moralne uznawane jedynie za ważną przyczynę świadczeń i dające prawo do zatrzymania świadczenia, w wypadku ich dobrowolnego wykonania (*soluti retentio*). Jednak ze względu na to, iż podobnie jak zobowiązania *ius gentium* (*ius naturale*) dawały one prawo do zatrzymania świadczenia, zostały włączone do jednej kategorii normatywnej określanej mianem zobowiązań naturalnych¹³. W ten sposób została stworzona kategoria pośrednia pomiędzy zobowiązaniami zupełnymi, dającymi prawo do powództwa, i zobowiązaniami wykonanymi bez kauzy, a więc w normalnych warunkach podlegającymi zwrotowi¹⁴. Uzyskały one charakter zobowiązań prawnych w tym sensie, że w wypadku wykonania świadczenia było ono chronione prawnie i wywierało skutek prawny poprzez przyznanie *soluti re-*

¹¹ S. Perozzi, *Istituzioni di diritto romano*, Rome 1928, t. 2, s. 33; por. też I. Koschembahr-Łyskowski, *Ratio naturalis w prawie rzymskim klasycznym*, Warszawa 1930, s. 20–21.

¹² Por. M. Rotondi, op. cit., s. 2, który powołuje pogląd H. Sibiera wyrażony w książce *Naturalis obligatio*, Lipsias 1925. Powołując się na tego ostatniego autora, M. Rotondi wskazuje również, że w okresie klasycznym zobowiązania zaciągane na podstawie *ius gentium* i określane mianem zobowiązań naturalnych były opatrzone w *actio*. Dopiero w prawie justyniańskim zobowiązania określane mianem naturalnych zaczęto pojmować jako zobowiązania pozbawione *actio*.

¹³ "Naturales obligationes non eo solo aestimatur, si actio aliqua earum nomine competit: verumetiam eo, si soluta pecunia repeti non possit" (D. 44.7.10).

¹⁴ Jak wskazuje się w literaturze, nastąpiło to w trakcie kompilacji dokonanej w okresie justyniańskim, w trakcie której pomieszczone zostały zobowiązania naturalne i zobowiązania moralne; por. np. G.J. Guigou, *Des obligations naturelles en droit romain et en droit français*, Marseille 1893, s. 23; M. Rotondi, op. cit., s. 2–3.

tentio. Niemniej nie było to normalne zobowiązanie cywilne, nie istniał bowiem uprzednio węzeł prawny zobowiązujący dłużnika do jakiegokolwiek świadczenia, a jedynie zakładano jego uprzednie istnienie wobec spełnionego świadczenia, by uzasadnić *ex post* brak obowiązku jego zwrotu¹⁵.

Już w Digestach można dostrzec, że dla wszystkich zobowiązań naturalnych starano się znaleźć wspólną podstawę, którą była sprawiedliwość naturalna, wywodząca się z prawa naturalnego¹⁶. Jeszcze bardziej ta tendencja zarysowała się w późniejszym okresie. Samuel Pufendorf w swojej pracy zatytułowanej *De iure naturae et gentium* przywołuje podział zobowiązań na czysto cywilne, czysto naturalne oraz na mieszane¹⁷, który pojawił się w średniowiecznej nauce prawa cywilnego¹⁸. Te pierwsze to zobowiązania oparte na prawie cywilnym, dające prawo do powództwa. Te drugie to zobowiązania oparte jedynie na sprawiedliwości naturalnej. W końcu zobowiązania mieszane to zobowiązania oparte zarówno na prawie cywilnym, jak i na sprawiedliwości naturalnej.

Zdaniem Pufendorfa opieranie się na źródle, na którym wspiera się zobowiązanie, nie jest właściwe. Według niego istotniejsze jest zwrócenie uwagi na skutki zobowiązań naturalnych, których źródłem jest prawo naturalne, oraz zobowiązań cywilnych, których źródłem jest akt prawa cywilnego i władza suwerenna. Moc zobowiązania naturalnego polega zasadniczo na oddziaływaniu na świadomość zobowiązanego, tzn. na skłonieniu jego poczucia wewnętrznego do przekonania, że niewykonanie tego zobowiązania będzie stanowiło akt przeciw woli Boga. Natomiast zobowiązania cywilne, podobnie jak zobowiązania naturalne, również oddziałują na świadomość zobowiązanego, o ile nie są sprzeczne z prawem naturalnym. Ponadto wiążą one również zewnątrznie, gdyż w wypadku ich niewykonania wierzycielowi przysługuje powództwo¹⁹.

¹⁵ M. Rotondi, op. cit., s. 4.

¹⁶ D. Deroussin, op. cit., s. 63. Na temat pojęcia prawa naturalnego w prawie justyniańskim por. np. I. Koschembahr-Łyskowski, op. cit., s. 14 i nast.

¹⁷ S. Pufendorf, *Le droit de la nature et des gens*, t. 1 Bâle 1732, s. 354.

¹⁸ D. Deroussin, op. cit., s. 66.

¹⁹ S. Pufendorf, op. cit., s. 354.

Ten sposób rozumienia zobowiązania naturalnego stał się trwałym elementem nauki prawa cywilnego reprezentującej nurt prawnonaturalny. W XVIII w. w ślad za Pufendorfem Robert Pothier stwierdza, że zobowiązania można podzielić ze względu na naturę więzi, które one rodzą. W konsekwencji wszystkie zobowiązania dzielą się na zobowiązania naturalne i cywilne jednocześnie oraz na zobowiązania wyłącznie cywilne i zobowiązania wyłącznie naturalne. Zobowiązania cywilne to te, które tworzą więź prawną, *vinculum iuris*, i które dają wierzycielowi prawo do domagania się przed sądem tego, co stanowi ich treść. Natomiast zobowiązania naturalne to te, które zobowiązują ze względu na honor i sumienie²⁰. Te ostatnie zobowiązania wywierają jedynie taki skutek, że w wypadku ich dobrowolnego spełnienia przez dłużnika płatność jest ważna i nie można żądać jej zwrotu. Nie można zatem twierdzić, że płatność ta została dokonana *sine causa*²¹.

Z przedstawionych uwag wynika, że znaczenie terminu zobowiązanie naturalne, który w klasycznym prawie rzymskim był zasadniczo wiązany ze zobowiązaniem w rozumienia węzła prawnego, z którym prawo nie wiązało jednak *actio*, przeszło znaczną ewolucję. Już w okresie justyniańskim jego znaczenie zostało rozszerzone poprzez objęcie nim sytuacji, w których prawo brało pod uwagę konsekwencje wykonania świadczenia mimo braku węzła prawnego, jeśli motywem działania świadczącego były względy natury moralnej. Dalsza ewolucja zakresu znaczeniowego tego pojęcia przebiegała w ten sposób, że na plan pierwszy zostały wysunięte funkcje ochrony świadczeń dokonanych ze względu na motywy o charakterze moralnym. Stało się to przyczyną przysłonięcia w znacznym stopniu pierwotnych funkcji normatywnych pełnionych przez dogmatycznoprawną instytucję zobowiązania naturalnego. W konsekwencji, wskutek historycznego rozwoju prawa cywilnego oraz zakorzenienia się w nim myśli prawnonaturalnej, zobowiązania naturalne stały się płaszczyzną styku prawa i mo-

²⁰ R. Pothier, *Traité des obligations*, w: *Oeuvres complètes de Pothier. Nouvelle édition*, t. 1, Paris 1821, s. 154.

²¹ *Ibidem*, s. 167.

ralności²². Tendencja ta przeniknęła również w pewnym stopniu do pierwszych nowoczesnych kodyfikacji prawa cywilnego. Można choćby przywołać wskazujące na to fragmenty dyskusji nad projektem Kodeksu Napoleona. Uzasadniając treść art. 1235 tego aktu, w którym pojawiła się instytucja *soluti retentio* na wypadek wykonania zobowiązania naturalnego, trybun Jaubert wyraźnie nawiązał do prawa naturalnego i wypływających z niego zobowiązań o charakterze moralnym. Rozważając, czy osoba spełniająca dobrowolnie jakieś świadczenie, które nie miało podstawy prawnej, powinna mieć powództwo o jego zwrot, stwierdził, że należy zbadać motyw, które doprowadziły do tego świadczenia. Należy to uczynić, by ustalić, czy świadczący, stojąc wobec prawa cywilnego i własnego sumienia, nie powołał się na brak cywilnego obowiązku świadczenia, by być posłuszny prawu bardziej wiążącemu, jakim jest sumienie. Stwierdził też, że dla ustawodawcy cywilnego nie może być obojętna sprawiedliwość naturalna. Podstawą wszelkich zobowiązań jest bowiem moralność każdego, kto zawiera umowę²³.

W konsekwencji pierwsze nowoczesne kodyfikacje cywilne przejęły ukształtowaną historycznie w nauce średniowiecznej formułę zobowiązań naturalnych dla ochrony *accipiens*a przed obowiązkiem zwrotu świadczenia mającego swoją przyczynę w obowiązku moralnym. W ten sposób w Kodeksie Napoleona został zamieszczony przepis art. 1235, który w ustępie pierwszym stanowił, że każda płatność zakłada istnienie długu: to, co zostało zapłacone bez istnienia obowiązku, jest przedmiotem zwrotu. Natomiast ustęp drugi tego artykułu, wprowadzający na grunt tej kodyfikacji instytucję zobowiązań naturalnych, stanowił, że zwrot nie jest dopuszczalny wobec zobowiązań naturalnych, które zostały zapłacone dobrowolnie²⁴. Przepis ten stał się również modelem dla regulacji odnoszą-

²² E. Moscati, *Obbligazioni naturali*, w: *Enciclopedia del diritto*, t. 29, Milano, 1979, s. 353 i nast.

²³ Raport trybuna Jauberta w trakcie sesji w dniu 13 pluviôse an XII, w: *Motifs et discours prononcés lors de la publication du Code Civil par les divers orateurs du Conseil d'État et du Tribunat*, Paris 1838, t. I, s. 471.

²⁴ "Tout payement suppose une dette : ce qui a été payé sans être dû, est sujet à répétition. La répétition n'est pas admise à l'égard des obligations naturelles qui ont été volontairement acquittées".

cych się do zobowiązań naturalnych zawartych w kodyfikacji innych państw. W art. 1237 włoskiego Kodeksu cywilnego zamieszczono wprost tłumaczenie cytowanego przepisu zawartego we francuskim Kodeksie cywilnym²⁵. To ostatnie unormowanie nie zostało przejęte do włoskiego Kodeksu cywilnego z 1942 r. Kwestę tę unormowano w nim w art. 2034. Ustęp pierwszy tego artykułu stanowi, że nie jest dopuszczalny zwrot tego, co zostało świadczone w wykonaniu obowiązków moralnych lub społecznych, chyba że świadczenie zostało wykonane przez nieposiadającego zdolności. Natomiast ustęp drugi tego artykułu stanowi, że obowiązki wskazane w ustępie poprzedzającym oraz wszystkie inne, którym ustawa nie przyznaje powództwa, lecz wyłącza zwrot tego, co zostało dobrowolnie spełnione, nie wywiera innych skutków (627–2, 1933, 2331, 2940)²⁶. Z kolei przepis § 814 B.G.B. stanowił, że nie można żądać z powrotem tego, co świadczone celem wypełnienia zobowiązania, gdy świadczący wiedział, że nie miał obowiązku świadczenia, albo gdy świadczenie odpowiadało obowiązkowi moralnemu lub względem przyzwoitości²⁷. W końcu szwajcarski Kodeks zobowiązań postanowił w art. 63 ust. 2, że to, co zostało zapłacone w celu zwolnienia się z przedawnionego długu lub w celu spełnienia obowiązku moralnego, nie może być odzyskane²⁸.

²⁵ Przepis ten miał następujące brzmienie: “Ogni pagamento presuppone un debito: cio che è pagato senza essere dovuto, è ripetibile. La ripetizione non è ammessa riguardo alle obbligazioni naturali che si sono volontariamente soddisfatte”.

²⁶ Przepis ten w języku włoskim ma następujące brzmienie: “Art. 2034 Obbligazioni naturali Non è ammessa la ripetizione di quanto è stato spontaneamente prestato in esecuzione di doveri morali o sociali, salvo che la prestazione sia stata eseguita da un incapace. I doveri indicati dal comma precedente, e ogni altro per cui la legge non accorda azione ma esclude la ripetizione di ciò che è stato spontaneamente pagato, non producono altri effetti (627–2, 1933, 2331, 2940)”.

²⁷ “Das zum Zwecke der Erfüllung einer Verbindlichkeit Geleistete kann nicht zurückgefordert werden, wenn der Leistende gewusst hat, dass er zur Leistung nicht verpflichtet war, oder wenn die Leistung einer sittlichen Pflicht oder einer auf den Anstand zu nehmenden Rücksicht entsprach”.

²⁸ “Ce qui a été payé pour acquitter une dette prescrite ou pour accomplir un devoir moral ne peut être répété”.

Dla dopełnienia obrazu stanu normatywnego dotyczącego zobowiązań naturalnych należy dodać, że we wszystkich przywołanych kodyfikacjach unormowano również *expressis verbis* konsekwencje powstania sytuacji prawnych, które poczynawszy od klasycznego prawa rzymskiego, były uznawane za zobowiązania naturalne, takie jak np. prawo zatrzymania zapłaty przedawnionego długu. We wszystkich przywołanych przepisach przyjęto zatem zasadę, w myśl której nie jest możliwe odzyskanie tego wszystkiego, co zostało świadczone w celu wykonania obowiązku o charakterze moralnym. Ocena ustanowionych w tych przepisach instytucji prawnych nie zawsze była łatwa, co znalazło swoje odbicie w bardzo bogatej literaturze dotyczącej zobowiązań naturalnych.

We francuskiej nauce prawa cywilnego pojawiły się dwie wyraźnie różniące się doktryny wyjaśniające treść art. 1235 k.c., z których pierwsza nosiła nazwę klasycznej doktryny zobowiązań naturalnych, druga zaś, chronologicznie późniejsza, została nazwaną nowocześnie. Pierwsza z nich, czerpiąca z tradycji prawa rzymskiego, starała się wyraźnie rozgraniczać sferę prawa i moralności, co bardzo dobrze oddają słowa Laurenta, który stwierdził, że zobowiązanie naturalne różni się w swej istocie od obowiązku moralnego²⁹, i przeciwnie, jest identyczne w gruncie rzeczy ze zobowiązaniem cywilnym³⁰. Wychodząc z takiego założenia, uznawali, że przepis art. 1235 ust. 2 k.c. może znaleźć zastosowanie tylko do tych zobowiązań naturalnych, które zostały unormowane w tym akcie³¹. Mniej restrykcyjne podejście wykazywali Aubry i Rau³², którzy byli kolejnymi przedstawicielami tego nurtu. Wskazywali, że zobowiązania naturalne tworzą dwie zasadnicze grupy określane mianem zobowiązań nierozwiniętych oraz zobowiązań zdegenerowanych. Do pierwszej z nich zaliczali te, które mogłyby być opatrzone przymusem, jednakże z woli ustawodawcy nie stały się zobowiązaniami cywilnymi. Ich przykładem były zobowiązania powstające wskutek

²⁹ F. Laurent, *Principes de droit civil français*, t. 17, Paris 1875, s. 8.

³⁰ Ibidem, s. 8.

³¹ J. Bonnetcase, *Supplément au Traité théorique et pratique de droit civil de Baudry-Lacantinerie*, t. 5, Paris 1930, s. 217–314.

³² C. Aubrey, C. Rau, *Cours de droit civil français d'après l'ouvrage allemand de C.-S. Zachariae*, t. 3, Paris 1856, s. 3–4.

złożonych oświadczeń woli bez zachowania przewidzianej ustawowo formy. Natomiast do drugiej grupy były zaliczane te zobowiązania, które w przeszłości były zobowiązaniami cywilnymi, jednak wskutek określonych prawnie okoliczności doszło do pozbawienia możliwości dochodzenia ich na drodze przymusowej, czego przykładem były zobowiązania przedawnione. Niemniej przywołani autorzy wskazywali też na marginesie, że istnieją również takie zobowiązania naturalne, w których obowiązek świadczenia wynikał ze zwykłego poczucia sprawiedliwości, moralności czy honoru.

Z kolei tzw. nowoczesną teorię zobowiązań naturalnych zapoczątkował Marcel Planiol³³, rozwinął zaś Émile Ripert. Ten ostatni stanął na stanowisku, że zobowiązanie naturalne jest obowiązkiem moralnym powołanym do życia prawnego i wyniesionym do rangi instytucji cywilnoprawnej. Wyklucza to tym samym możliwość stworzenia jakiejś spójnej teorii tych zobowiązań, lecz są to jedynie zobowiązania zdolne do wywarcia skutków prawnych³⁴.

Z kolei w art. 814 B.G.B. nie posłużono się terminem „zobowiązanie naturalne”. To dało asumpt niektórym komentatorom do wyrażenia poglądu, że regulacja ta nie ma niczego wspólnego ze zobowiązaniami naturalnymi. Takie stanowisko zajął choćby Raymond Saleilles. Jednakże z jego wywodów wynika wyraźnie, że ten wniosek był wynikiem porównania instytucji uregulowanej we wskazanym przepisie z wzorcem wynikającym z prawa rzymskiego³⁵. Ten pogląd można jednak uznać za marginalny. Powszechnie uznano bowiem, że choć konstrukcja przyjęta w art. 814 B.G.B. różni się od klasycznej konstrukcji zobowiązań naturalnych przyjętej w prawie rzymskim, to jednak w tym akcie nie ustanowiono żadnych różnic pomiędzy zobowiązaniami naturalnymi w wąskim i technicznym sensie oraz zobowiązaniami o charakterze moralnym³⁶, a jednocze-

³³ M. Planiol, *L'assimilation progressive de l'obligation naturelle et du devoir moral*, "Revue trimestrielle de droit civil" 1913, s. 152 i nast.

³⁴ E. Ripert, *La règle morale dans les obligations civiles*, Paris 1949, s. 376.

³⁵ R. Saleilles, *Etude sur la théorie générale de l'obligation d'après le premier projet de Code civil pour l'empire allemand*, Paris 1914, s. 457.

³⁶ C. Bufnoir, J. Challamel, J. Drioux, F. Gény, P. Hamel, H. Lévy-Ullmann, R. Saleilles, *Code civil allemand, traduit et annoté*, Imprimerie nationale, Paris 1904, s. 374.

śnie uznano, że ustanawia on zasadę ogólną pozwalającą na wykorzystanie starej kategorii zobowiązania naturalnego dla ochrony obowiązków moralnych³⁷.

Także we włoskiej nauce prawa cywilnego toczono spór o znaczenie zwrotu „zobowiązanie naturalne”, który pojawił się w art. 1237 ust. 2 k.c. z 1865 r. Wskazano, że jego treść była dosłownym powtórzeniem treści art. 1235 ust. 2 francuskiego Kodeksu cywilnego. Stąd też początkowo przyjmowano poglądy nauki francuskiej, iż termin „zobowiązanie naturalne” obejmuje tylko zobowiązania cywilnoprawne, które nie mogły zostać wykonane przymusowo ze względu na nieprzyznanie wierzycielowi powództwa³⁸. Natomiast część doktryny, odwołując się do nauki niemieckiej, w której odróżniano dług od odpowiedzialności, wskazywała, że zobowiązania naturalne to te zobowiązania, w których występuje jedynie dług. Dopiero w przededniu uchwalenia Kodeksu cywilnego z 1942 r. nauka włoska zaczęła identyfikować zobowiązania naturalne ze zobowiązaniami o charakterze moralnym lub społecznym³⁹. Natomiast na gruncie art. 2034 włoskiego k.c. z 1942 r. nie można było już przeczyć, że termin „zobowiązanie naturalne” obejmuje obowiązki o charakterze moralnym lub społecznym, przesądzała bowiem o tym sama treść tego przepisu⁴⁰.

Ukształtowany w przywołanych kodyfikacjach prawa cywilnego stan prawny doprowadził zatem do sytuacji, w której termin „zobowiązanie naturalne” obejmował trzy typy instytucji. Po pierwsze, za zobowiązania naturalne zostały uznane zobowiązania cywilne rozumiane jako *vinculum iuris*, którym ustawodawca odmawiał ochrony polegającej na przyznaniu powództwa. Po drugie, terminem tym obejmowane były sytuacje, w których wprowadzie podmioty składały oświadczenia woli, jednakże ze względu na wymogi prawa cywilnego nie dochodziło za zawiązania tego węzła. Po trzecie, pojęcie to rozciągnięto na te wszystkie sytuacje, w których prawodawca

³⁷ M. Rotondi, op. cit., s. 6.

³⁸ E. Moscati, op. cit., s. 353 i nast.

³⁹ Ibidem, s. 353 i nast.

⁴⁰ Sam zwrot zobowiązanie naturalne zniknął z treści art. 2034, jednak pozostał on w tytule tego artykułu.

udzielał *accipiensowi* ochrony prawnej, w sytuacji gdy *solvens* spełniał świadczenie mające swoją przyczynę w obowiązku moralnym. To właśnie ta ostatnia instytucja budziła największe wątpliwości w nauce prawa cywilnego w XIX w. Co więcej, okazuje się, że potrafi również współcześnie budzić zastrzeżenia, co pokazuje przywołany na początku artykułu spór o kwalifikację prawną instytucji unormowanej w art. 412 pkt 2 k.c. Współcześnie spór ten jednak został w znacznym stopniu rozstrzygnięty. Przestano bowiem uznawać, że w odniesieniu do instytucji unormowanych w art. 1235 ust. 2 francuskiego k.c., w art. 2034 włoskiego k.c. z 1942 r. czy też w art. 814 B.G.B. używanie terminu „zobowiązanie naturalne” stanowi nadużycie, z tej tylko przyczyny, że w tym wypadku nie występuje „prawdziwe” zobowiązanie rozumiane jako *vinculum iuris*, lecz zaczęto poszukiwać ich wy tłumaczenia prawnego.

Przede wszystkim uznanie przez prawo obowiązku moralnego za zobowiązanie naturalne nie może być poczytane jako równoznaczne ze stwierdzeniem, że ma on charakter prawny. Prawo nie udziela bowiem ochrony samemu obowiązkowi, natomiast bierze go pod uwagę dopiero w momencie jego wykonania. Jak stwierdził Georges Ripert, zobowiązanie naturalne powstaje jedynie poprzez uznanie przez dłużnika swojego obowiązku moralnego. Zobowiązanie to nie jest niczym innym jak obowiązkiem moralnym, który uzyskał dostęp do prawa, wskutek wzięcia go pod uwagę przez to prawo⁴¹. Ten sam autor stwierdził też, że to zobowiązanie nie istnieje, jeśli dłużnik nie potwierdzi jego istnienia poprzez wykonanie go; powstaje ono wskutek uznania przez dłużnika swojego obowiązku moralnego⁴². Podobny pogląd wyrażany jest również we współczesnej literaturze, gdzie stwierdza się, że jedynie zewnętrzny przejaw woli wykonania obowiązku moralnego prowadzi do nadania mu mocy wiążącej. Bez uzewnętrznienia tej woli nie jest możliwe wzięcie pod uwagę obowiązku moralnego na płaszczyźnie prawnej. Dopóki ten obowiązek moralny nie zostanie ujawniony, jego wykonanie jest uzależnione wyłącznie od dobrej woli dłużnika⁴³.

⁴¹ G. Ripert, op. cit., s. 376.

⁴² Ibidem.

⁴³ S. Darmaisin, *Le contrat moral*, Paris 2000, s. 303.

Przywołane poglądy przyjęło również orzecznictwo sądowe we Francji. Uznaje się w nim, że wykonanie zobowiązania naturalnego pociąga za sobą powstanie zobowiązania cywilnego⁴⁴. Również samo przyrzeczenie wykonania takiego zobowiązania powoduje powstanie zobowiązania cywilnego⁴⁵. Przy tym, według tego orzecznictwa, wykonanie zobowiązania naturalnego lub też przyrzeczenie jego wykonania powoduje, że dochodzi do jego przekształcenia w zobowiązanie cywilne. Te koncepcje zakładają zatem, że zobowiązanie cywilne powstaje wskutek jednostronnego oświadczenia woli⁴⁶.

Poglądy nauki prawa oraz orzecznictwo sądowe stały się inspiracją dla ustawodawcy francuskiego, który dokonał istotnych zmian w Kodeksie cywilnym. Na mocy ordonansu nr 2106-131 z dnia 10 lutego 2016 r., który wszedł w życie z dniem 1 października 2016 r., został uchylony przywoływany art. 1235 ust. 2 francuskiego k.c. Jednocześnie nową treść otrzymał art. 1100 tego kodeksu, który w ustępie drugim skodyfikował reżim zobowiązań naturalnych. Przepis art. 1100 ust. 1 tego aktu stanowi, że zobowiązanie powstaje wskutek aktów prawnych, faktów prawnych lub z mocy samej ustawy. Natomiast ustęp drugi dodaje, że może ono powstać wskutek dobrowolnego wykonania lub przyrzeczenia wykonania obowiązku moralnego wobec innej osoby. To unormowanie zakłada, że zobowiązanie moralne, będące zobowiązaniem naturalnym, stanowi ważną kauzę zobowiązania cywilnego. To ostatnie powstaje albo wskutek wykonania zobowiązania naturalnego, albo też złożenia oświadczenia woli, z którego wynika zobowiązanie się do jego wykonania. Przy tym, wbrew koncepcjom przyjmowanym wcześniej w nauce prawa cywilnego, jak też w orzecznictwie, zobowiązanie naturalne nie przekształca się w zobowiązanie cywilne. Wykonanie zobowiązania naturalnego lub też zobowiązanie się do jego wykonania powoduje powstanie nowego zobowiązania, które jest zobowiązaniem cywilnym. Zarówno w jednym, jak i w drugim

⁴⁴ Cass. com., 1er juin 2010, n° 09-14.353.

⁴⁵ Cass. civ. 1re, 10 octobre 1995, n° 93-20300.

⁴⁶ A. Buciuman, C. Bar, *L'engagement unilatéral*, "Law Review" 2016, vol. 1, issue 1, s. 24-25; D. Lluelles, *L'engagement par déclaration unilatérale de volonté: l'état du droit au Québec, à travers le prisme du droit comparé*, "Revue juridique Themis" 2011, no. 45, s. 236 i nast.

przypadku zobowiązanie cywilne zawiązuje się wskutek jednostronnego oświadczenia woli „dłużnika” zobowiązania naturalnego.

Przyjęcie przedstawionej konstrukcji normatywnej w pełni wyjaśnia brak obowiązku zwrotu po stronie otrzymującego świadczenie. Skoro wskutek jednostronnego oświadczenia woli „dłużnika” zobowiązania naturalnego powstaje zobowiązanie cywilne, otrzymane świadczenie nie jest świadczeniem nienależnym, lecz świadczeniem stanowiącym wykonanie obowiązku prawnego wynikającego z tego nowego zobowiązania.

Z powyższego i niewyczerpującego przeglądu wynika, że znaczenie terminu „zobowiązanie naturalne” przeszło istotną ewolucję. Od XIX w. zaczęto nim określać również zobowiązania o charakterze moralnym, które o ile zostały wykonane, dawały *accipiensowi* prawo do zatrzymania świadczenia. Jeśli uwzględni się te okoliczności, nie będzie można uznać, że używanie terminu „zobowiązanie naturalne” na określenie instytucji prawnej unormowanej w art. 412 pkt 2 k.c. stanowi jakieś nadużycie czy też błąd. Sam termin „zobowiązanie naturalne” nie ma bowiem definicji normatywnej i jest terminem języka prawniczego, treść zaś wskazanego przepisu w pełni odpowiada temu, co w nauce prawa określa się tym terminem.

STRESZCZENIE

Spełnienie świadczenia odpowiadającego zasadom współżycia społecznego a zobowiązanie naturalne. Kilka refleksji z perspektywy historycznoprawnej

Przedmiotem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy instytucja prawna uregulowana w art. 411 pkt 2 k.c. może być nazwana zobowiązaniem naturalnym. W tym celu przeanalizowano kształtowanie się instytucji zobowiązania naturalnego od prawa rzymskiego do współczesności. Analiza ta wskazuje, że zobowiązanie naturalne ulegało na przestrzeni wieków istotnym zmianom. Można przy tym zauważyć, że pod wpływem idei prawa naturalnego za zobowiązania naturalne zaczęto uznawać również zobowiązania moralne. Znalazło to swoje odbicie w nowoczesnych kodyfikacjach prawa cywilnego w XIX i na początku XX w. Co więcej, we

francuskim Kodeksie cywilnym zobowiązanie naturalne uznano za źródło zobowiązania cywilnego.

Słowa kluczowe: prawo cywilne; zobowiązania naturalne; zasady współżycia społecznego

SUMMARY

Making the performance complied
with the principles of community law and the natural obligation.
Some remarks from the historical point of view

The article attempts to answer the question of whether the legal institution regulated in article 411 paragraph 2 of the Civil Code can be called a natural obligation. For this purpose it examines the evolution the institution of the natural obligations from the Roman law to the present days. This analysis shows that the idea of natural obligation evolved over the centuries. It may be noted that under the influence of the idea of natural law the natural obligations began to associate with the moral obligations. This was reflected in modern codifications of civil law in the nineteenth and early twentieth century. What's more, the French Civil Code has been recognized a natural obligation as a source of civil obligation.

Keywords: civil law; natural obligations; rules of social intercourse

BIBLIOGRAFIA

- Aubrey C., Rau C., *Cours de droit civil français d'après l'ouvrage allemand de C.-S. Zachariae*, t. 3, Paris 1856.
- Bonnecase J., *Supplément au Traité théorique et pratique de droit civil de Baudry-Lacantinerie*, t. 5, Paris 1930.
- Buciuman A., Bar C., L'engagement unilatéral, "Law Review" 2016, vol. 1, issue 1.
- Bufnoir C., Challamel J., Drioux J., Gény F., Hamel P., Lévy-Ullmann H., Saleilles R., *Code civil allemand, traduit et annoté*, Imprimerie nationale, Paris 1904.
- Darmaisin S., *Le contrat moral*, Paris 2000.
- Deroussin D., *Histoire du droit des obligations*, Paris 2012.

- Grzybowski S., *Wierzytelność i dług oraz uprawnienia i obowiązki*, w: *System prawa cywilnego*, red. Z. Radwański, t. 3, cz. 1, Ossolineum 1981.
- Guigou G.J., *Des obligations naturelles en droit romain et en droit français*, Marseille 1893.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1976.
- Koschembahr-Łyskowski I., *Ratio naturalis w prawie rzymskiem klasycznym*, Warszawa 1930.
- Laurent F., *Principes de droit civil français*, t. 17, Paris 1875.
- Lluelles D., *L'engagement par déclaration unilatérale de volonté: l'état du droit au Québec, à travers le prisme du droit comparé*, "Revue juridique Themis" 2011, no. 45.
- Łętowska E., *Bezpodstawne wzbogacenie*, Warszawa 2000.
- Moscatti E., *Obbligazioni naturali*, w: *Enciclopedia del diritto*, t. 29, Milano 1979.
- Motifs et discours prononcés lors de la publication du Code Civil par les divers orateurs du Conseil d'État et du Tribunal*, t. 1, Paris 1838.
- Osuchowski W., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981.
- Perozzi S., *Istituzioni di diritto romano*, t. 2, Rome 1928.
- Pietrzykowski J., w: *Kodeks cywilny. Komentarz*, red. Z. Resich, I. Ignatowicz, J. Pietrzykowski, I. Bielski, t. 2, Warszawa 1972.
- Planiol M., *L'assimilation progressive de l'obligation naturelle et du devoir moral*, "Revue trimestrielle de droit civil" 1913.
- Pothier R., *Traité des obligations*, w: *Oeuvres complètes de Pothier. Nouvelle édition*, t. 1, Paris 1821.
- Pufendorf S., *Le droit de la nature et des gens*, t. 1, Bâle 1732.
- Ripert E., *La règle morale dans les obligations civiles*, Paris 1949.
- Rotondi M., *Quelques considérations sur le concept d'obligation naturelle et sur son évolution*, "Revue trimestrielle de droit civil" 1979, no. 1.
- Saleilles R., *Etude sur la théorie générale de l'obligation d'après le premier projet de Code civil pour l'empire allemand*, Paris 1914.
- Serda W., *Nienależne świadczenie*, Warszawa 1988.